

Siddhajyoti Interdisciplinary Journal (SIJ)

Vol. V, January 2024

(A Peer Reviewed Open Access Research Journal)

ISSN: 2645-8381

Published by Research Management Cell, Siddhajyoti Education Campus, Sindhuli

<https://www.nepjol.info/index.php/sij>

अछामी भाषामा रूपध्वनि प्रक्रिया

खगेन्द्र घोडासैनी

Article History: Received: 30 June 2023; Reviewed: 30 November 2023; Accepted: 10 December 2023

लेखसार

प्रस्तुत लेख अछामी भाषाका रूपध्वनि प्रक्रियाको विश्लेषणमा केन्द्रित छ। यसमा 'अछामी भाषामा पाइने रूपध्वनि प्रक्रिया' पहिल्याउने उद्देश्य राखिएको छ। अछामी भाषाका शब्दमा वर्ण र रूप परिवर्तन भएका शब्दलाई रूपध्वनि भनेर बुझाउन खोजिएको छ। गुणात्मक ढाँचामा संरचित यस लेखमा सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट रूपध्वनि प्रक्रिया छनोट गरी क्षेत्रीय अध्ययन विधि र अवलोकन विधि अपनाई कृतिबाट तथ्य सङ्कलन गरिएको छ। परम्परागत व्याकरणमा सन्धिभित्रै समावेश गरिएको रूपध्वनि प्रक्रियालाई सैद्धान्तिक पर्याधार बनाइएको छ। मध्यकालीन नेपाली भाषा र अछामी भाषाका कतिपय रूपध्वनिमा समानता देखिने हुँदा अछामी भाषाका रूपध्वनिहरू नेपाली भाषाबाट विकसित भएका नभई अछामी भाषाबाट नेपाली भाषामा रूपध्वनिहरू विकसित भएका हुन् भन्ने ऐतिहासिक भाषावैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट पहिल्याउने काम गरिएको छ। यस्तै केही रूपध्वनिहरू संस्कृत भाषाबाट अपभ्रंश हुँदादेखि नै भिन्न भिन्न पनि देखिन्छन्। त्यसैले अछामी भाषा र नेपाली भाषामा पाइने रूपध्वनिहरू एकअर्काबाट विकसित भएका नभई स्वतन्त्र ढङ्गले विकसित मौलिक विशेषताका रूपमा देखिन्छन् भन्ने सार निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : आगम, डकारीभवन, रकारीभवन, लोप, सन्धि

परिचय

अछामी भाषा अछाम, सुर्खेत, कैलाली, कञ्चनपुर, बाँके, बर्दियालगायत नेपालका विभिन्न जिल्लामा बोलिन्छ। वि.सं. २०७८ सालको जनगणानुसार यस भाषाका वक्ताको सङ्ख्या १,४१,४४४ रहेको पाइन्छ भने २०६८ को जनगणनामा यसका वक्ताको सङ्ख्या १,४२,७८७ रहेको थियो। वर्तमान अछामी भाषा बोलिने क्षेत्र नेपाली भाषाको उद्भव क्षेत्र पनि हो। अछामको विनायक देवलमा कुँदिएको शिलालेख (वि.सं.१३३७), अर्जुन्या बुडाको फुर्सो कथुरो (वि.सं.१४४८) र काशी जोइसीको अछाम मल्लो भैसोल्या अभिलेख (वि.सं.१७३६) यस कुराका साक्षी हुन्। यसबाहेक छिमेकका डोटी, दैलेख, हुम्ला, जुम्लामा पनि यस कालका शिलालेख पाइएका हुनाले वर्तमान नेपालका सेती, भेरी र कर्णाली अञ्चल नै नेपाली भाषाको उद्भव क्षेत्रका रूपमा देखा पर्दछन्। अछामी भाषा आफ्नो पुरानो रूपलाई सुस्त सुस्त परिवर्तन गर्दै छ तर नेपाली भाषाले पुरानो रूप तीव्र रूपमा परिवर्तन गरी भिन्न भिन्न रूपलाई ग्रहण गर्दै गइरहेको छ। यसकारण अछामी भाषा नेपाली भाषाबाट परिवर्तन भएर बनेको नभई यो उसको आफ्नै मौलिकपनको लक्षण हो। बरु प्राचीन नेपाली र अछामी भाषामा त्यति भिन्नता देखिँदैन किनभने अछाममा प्राप्त शिलालेखमा पाइने भाषा र पहलमानसिंह स्वारले अछामी भाषामा लेखेको लालुभागा

Copyright 2024 © Author(s) This open access article is distributed under a Creative Commons

Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Siddhajyoti Interdisciplinary Journal (Peer reviewed), Volume 5, January 2024

नाट्य कृतिको भाषा तथा भानुभक्त आचार्यले रामायणमा प्रयोग गरेको भाषा क्रमिक रूपमा विकसित भएका देखिन्छन्। यिनका बिचमा धेरै जसो समानता पाइन्छ। यसैले अछामी भाषाका कतिपय विशेषता भानुभक्तीय रामायणसँग मेल खाने हुँदा प्राचीन नेपालीका विशेषता अछामी भाषासँग मिल्नु स्वाभाविक कुरा हो।

विभिन्न कालखण्डमा अछामी भाषाका विभिन्न पक्षमा अध्ययन भएको पाइन्छ। यसको शाही (२०७१) बाट वर्णनात्मक अध्ययन र उपाध्याय (२०७२) बाट व्यतिरेकी अध्ययन गरिएको पाइन्छ। यसका रूपध्वनि पक्षको व्यतिरेकी अध्ययन गर्ने काम उपाध्याय (२०७२) बाट भएको छ। सोही अध्ययनलाई आधार बनाएर अछामी भाषाका उदाहरणमात्रै उल्लेख गरेर अछामी भाषामा पाइने रूपध्वनि पक्षको अध्ययन गरेर यसका आफ्ना साभा विशेषताहरू औल्याउने काम यस लेखमा गरिएको छ। यसकारण प्रस्तुत लेख 'अछामी भाषामा पाइने रूपध्वनि प्रक्रिया' पहिल्याउने उद्देश्यले तयार पारिएको हो। यसमा नेपाली भाषाले मध्यकालमा अछामी भाषाबाट अलग्गई कसरी आफ्ना विशेषता थप्दै लग्यो र अछामी भाषाले पनि आफ्ना पुराना रूपहरूको संरक्षण र विकास गर्दै कसरी नयाँ रूप र पदहरू थप्दै लगेको छ भन्ने कुराको खोजी गर्न रूपध्वनिगत पक्षको अध्ययन गरिएको छ। त्यसैले 'अछामी भाषामा पाइने रूपध्वनिहरू कसरी परिवर्तन भएका छन्' भन्ने कुरालाई प्रमुख समस्या मानी प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ। यसमा रूपध्वनि प्रक्रियाबाहेकका अन्य पक्षको अध्ययन गरिएको छैन। अछामी भाषाका रूपध्वनि प्रक्रियाको अध्ययन गर्नु प्रस्तुत लेखको सीमा रहेको छ।

अध्ययन विधि

यो क्षेत्रीय अध्ययन विधिमा आधारित गुणात्मक ढाँचाको अध्ययन हो। यसमा क्षेत्र र कृतिबाट प्राप्त तथ्यको समीक्षात्मक विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ। अछामी भाषामा ध्वनि, वर्ण, रूप, वाक्य, शब्दभण्डार, अर्थ जस्ता विभिन्न भाषिक पक्ष छन्। ती सबै पक्षलाई यस अध्ययनमा जनसङ्ख्याका रूपमा परिभाषित गरिएको छ। यसका लागि सम्भावनारहित नमुना छनोट पद्धतिअन्तर्गतको उद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिका आधारमा अछामी भाषाका विभिन्न पक्षमध्ये रूपध्वनि प्रक्रियाको छनोट गरिएको छ। अछामी भाषा र नेपालीका शब्दहरूमा ध्वनि परिवर्तनका प्रक्रियाका आधारमा रूपध्वनिहरू के कति भिन्न छन् र तिनको विकास कसरी भएको रहेछ भन्ने कुराको अनुसन्धानात्मक व्याख्या र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा अछामी भाषाका रूपध्वनि प्रक्रियासँग सम्बन्धित विभिन्न कृति, लेखका साथै सूक्ष्म अवलोकन र प्रयोगलाई आधार बनाएर तथ्य सङ्कलन गरिएको छ। यस अध्ययनमा क्षेत्रीय अध्ययन विधिबाट प्राथमिक र दस्तावेजको विश्लेषणका लागि द्वितीय स्रोतका सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ। यसका लागि विभिन्न प्रकाशित पुस्तक, पत्रिकाको उपयोग गरिएको छ। त्यसैले यसमा क्षेत्रीय अध्ययन विधिबाट र प्रकाशित दस्तावेजका माध्यमबाट प्राप्त तथ्यको अनुसन्धानात्मक विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ। प्राप्त तथ्यको वर्णन, तुलना र त्यसको पुष्टिका लागि उदाहरणसमेत दिई विश्लेषण गरेर निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ। अवलोकन, उदाहरण र प्रयोगबाट निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास गरिएको यस लेखमा निगमन विधिबाट विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

भाषाको अभिव्यक्ति बोलेर गरिन्छ। बोल्ने क्रममा प्रत्येक व्यक्तिको अभिव्यक्ति फरक फरक हुने भएकाले कालान्तरमा भाषाका ध्वनिमा परिवर्तन आउँछ। अछामी भाषा र नेपाली भाषा ऐतिहासिक दृष्टिले भिन्न देखिँदैनन् किनभने अहिले जहाँ अछामी भाषा बोलिन्छ त्यो नेपाली भाषाको उद्भव क्षेत्र हो र ऐतिहासिक नेपाली भाषाका कतिपय विशेषताहरू अछामी भाषामा अबै विद्यमान रहेका देखिन्छन्। अछामी भाषाले आफ्नो स्वरूप सुस्त गतिमा परिवर्तन गरेको पाइन्छ भने नेपाली भाषाले अछामीका

सापेक्षतामा आफ्नो स्वरूप छिटो छिटो परिवर्तन गरेको देखिन्छ। त्यसैले अछामी भाषा र नेपाली भाषामा पाइने ध्वनि परिवर्तनले उच्चारणमा भिन्नता ल्याएको देखिन्छ। यस्तो भिन्नता भिन्न भिन्न समाजमा तथा भाषाका बिच हुन्छ। कतिपय वक्ताहरूको उच्चारण प्रक्रिया मात्रमा पनि भिन्नता हुन्छ। यस दृष्टिले ध्वनि परिवर्तन सधैं एकनासले भएको पाइँदैन भन्ने देखिन्छ। ध्वनिपरिवर्तनका प्रक्रियाअन्तर्गत समीभवन, विषमीभवन, विपर्यास, लोप, आगम, नासिकीभवन, ह्रस्वीभवन, दीर्घीभवन, अल्पप्राणीभवन, महाप्राणीभवन, डकारीभवन, उत्वीभवनको चर्चा गरिएको पाइन्छ (तिवारी, सन् २००१, पृ. ३४९-३६१)। ध्वनिपरिवर्तनलाई वर्ण व्यवस्थामा परिवर्तन भनेर पनि चिनाइएको छ जसमा एकीभवन, पृथक्भवन, समीभवन, आगम र लोपको सामान्य चर्चा गरिएको पाइन्छ (बन्धु, २०५३, पृ. १६३-१६८)। यसलाई परम्परागत व्याकरणमा सन्धि प्रक्रियाअन्तर्गत राखेर चर्चा गरिएको पाइन्छ। हुन त सन्धिमा पनि ध्वनिहरूको मेल हुन्छ तर ध्वनि र रूपको जहाँ मेल हुन्छ त्यसलाई रूपध्वनि प्रक्रिया भन्दा उचित लाग्ने देखिन्छ। शब्दका ध्वनिहरूको परस्पर मेललाई सन्धि भनिन्छ। सन्धिलाई ध्वनि विकार पनि भनिन्छ। यो दुई ध्वनिको परस्पर मिसोट गरेर जोड्ने प्रक्रिया हो (शर्मा, २०६३, पृ. ४२)। सन्धिलाई ध्वनिहरूका बिच एकअर्कासँगको प्रभावले हुने ध्वनि परिवर्तन वा विकारका रूपमा पनि चिनाइएको पाइन्छ। सन्धि प्रक्रिया शब्दनिर्माण र शब्द रूपायनका सन्दर्भमा घटित हुन्छ (अधिकारी, २०६८, पृ. ७०)। सन्धिलाई परिस्थितिका भेदले एउटा ध्वनि अर्को ध्वनिमा परिवर्तन हुने प्रक्रियाका रूपमा पनि चिनाइएको पाइन्छ (पोखरेल, २०६४, पृ. ११३)। सन्धि हुँदा कतै ध्वनि थपिन्छ, कतै ध्वनि घट्छ, कतै एउटा ध्वनिको सट्टा अर्को ध्वनि आउँछ, कतै दुई ध्वनिले ठाउँ साटासाट गर्दछन् अथवा यीमध्ये कुनै प्रक्रिया घटित भएरै मेल मात्र हुन्छ। शब्दनिर्माणका क्रममा देखा पर्ने यस प्रकृतिको ध्वनि विकारलाई आधुनिक भाषाविज्ञानमा रूपध्वनि प्रक्रिया वा रूपध्वनिविज्ञान वा रूपस्वनिमविज्ञान भनिएको पाइन्छ (शर्मा, २०६३, पृ. ४२)। अछामी भाषामा संस्कृत भाषामा पाइने सन्धि नियम जस्तै सूत्र लागेर बन्ने उदाहरणहरू फेला नपर्ने हुँदा तिनलाई सन्धि नियम नभनी रूपध्वनि प्रक्रिया भन्नु उचित देखिन्छ।

यसैले प्रस्तुत लेखमा ध्वनि र रूपलाई अलग अलग नहेरी रूपध्वनि प्रक्रिया भनिएको छ। ध्वनि परिवर्तनका रूपमा समीभवन, विषमीभवन, विपर्यास, लोप, आगम, नासिकीभवन, महाप्राणीभवन, अल्पप्राणीभवन, घोषीभवन, अघोषीभवन, ह्रस्वीभवन, दीर्घीभवन र ऊष्मीभवनको उल्लेख पाइन्छ (गिरी, २०६३, पृ. ५०-५८)। अछामी भाषाका रूपध्वनि प्रक्रिया अन्तर्गत आगम (व्यञ्जन र स्वर), लोप (व्यञ्जन र स्वर), समीभवन, विषमीभवन, विपर्यास, नासिकीभवन, अल्पप्राणीभवन, महाप्राणीभवन, घोषीभवन, अघोषीभवन, लकारीभवन, उकारीभवन, डकारीभवन, इकारीभवन (ह् र स् लोप भएर) तथा कर्तन प्रक्रियाका आधारमा अध्ययन गरिएको पाइन्छ (उपाध्याय, २०७२, पृ. १०५-११९)। प्रस्तुत लेखमा यसै रूपध्वनि प्रक्रियालाई सैद्धान्तिक पर्याधार मानी अछामी भाषामा रूपध्वनि प्रक्रिया के कसरी भएको पाइन्छ भन्ने कुरालाई सोदाहरण वर्णन गरिएको छ।

नतिजा र छलफल

नेपाली भाषामा परम्परागत संस्कृत सन्धि नियम र नेपाली सन्धि नियम गरेर दुई प्रकारका सन्धि नियम प्रचलित छन्। सन्धि विशुद्ध संस्कृत भाषाको देन हो। संस्कृत भाषामा स्वर सन्धि, व्यञ्जन सन्धि र विसर्ग सन्धि गरेर सन्धि तीन प्रकारका छन्। स्वर सन्धिअन्तर्गत यण सन्धि, गुण सन्धि, दीर्घ सन्धि र प्रकृतभाव सन्धि रहेका छन्। व्यञ्जन सन्धिअन्तर्गत पूर्वरूप, पररूप वा पूर्व सवर्ण र पर सवर्ण सन्धि रहेका छन्। पूर्वरूप र पररूप हुँदाको अवस्थामा विभिन्न ध्वनिमा विकार आउँछ त्यसलाई र सन्धि प्रक्रियाबाहेक शब्दनिर्माणका क्रममा हुने विभिन्न परिवर्तनहरूलाई लोप, आगम, घोषीभवन, अघोषीभवन, समीभवन, विषमीभवन, विपर्यास आदिको पनि पाणिनीय व्याकरणमा अलग अलग उल्लेख गरिएको पाइन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १६५-१८०)। नेपाली भाषामा आफ्नो कुनै सन्धि नियमले स्थिरता

पाएको देखिंदैन । ध्वनि परिवर्तनलाई नै कसैले सन्धि नियम भनेका छन् भने कसैले संस्कृत सन्धि नियमलाई नै नेपाली सन्धि नियम भनेका छन् । संस्कृत भाषामा सन्धि नियम र आगम, लोप, समीभवन आदि ध्वनि परिवर्तनका प्रक्रियाहरूको छुट्टै चर्चा गरिएको पाइन्छ । नेपाली भाषामा मुख्य रूपमा वर्ण सन्धि र संवर्ण सन्धि गरेर यसलाई दुई प्रकारमा विभाजन गरी वर्ण सन्धिलाई आन्तरिक र बाह्य सन्धिमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । यस्तै नेपाली सन्धि नियमअन्तर्गत यजुर्वेदको उच्चारण प्रक्रियासंग सम्बन्धित बाजसनेयी प्रातिशाख्य र ऋग्वेद प्रातिशाख्यअनुसार लोप, आगम, वर्णविकार, प्रकृतिभाव र अनुलोम (विपर्यय)को चर्चा गरिएको छ । त्यसमा उदाहरण भने अङ्ग्रेजी भाषाको 'हेन्ट्री' र संस्कृत भाषाको 'चिह्न' शब्द उल्लेख गरिएको पाइन्छ (पोखरेल, २०६४, पृ.११३-११४) । यस्तै गरेर ध्वनि विकार हुने र नहुने आधारमा सामान्य र विशिष्ट सन्धि गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरिएको पनि देखिन्छ । यसका शब्द सीमाका आधारमा आन्तरिक र बाह्य सन्धि भनिएको देखिन्छ (शर्मा, २०६३, पृ. ४४) । यसबाट सन्धिको आन्तरिक र बाह्य स्वरूप तथा आकार प्रकारबारे मतभेद रहेको औल्याउन सकिन्छ ।

नेपाली सन्धि नियमअन्तर्गत जोडिने ठाउँमा हुने सन्धि र अन्यत्र हुने सन्धि भनिए पनि सन्धिको कुनै नाम किटान गरिएको पाइँदैन । सन्धिको विशिष्ट प्रक्रियाहरू शीर्षकमा भने लोप, आगम र आदेशको उल्लेख गरिएको देखिन्छ (शर्मा, २०६३, पृ. ४४-५१) । यसै गरेर कतै भने स्वर सन्धि, व्यञ्जन सन्धि, लोप, आगम, आदेश, पुनरुक्ति र विपर्यासको उल्लेख गरिएको पाइन्छ (अधिकारी, २०६८, पृ.७०-७९) । सन्धि प्रक्रिया र सन्धि नियमअन्तर्गत आगम, लोम, आदेश, क्रम परिवर्तन र प्रकृतिभाव सन्धिको उल्लेख गरिएको देखिन्छ (यादव र रेग्मी (२०५९, पृ.१६५-१६७) । यसमा नेपाली सन्धि व्यवस्था शीर्षकअन्तर्गत सन्धिलाई आन्तरिक र बाह्य गरेर दुई प्रकारमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । आन्तरिक सन्धिमा स्वर सन्धि र व्यञ्जन सन्धि समावेश गरिएको छ भने स्वर सन्धिमा दीर्घ, व्यञ्जन आगम, अनुनासिकता, संवृत्तीकरण, लोप तथा व्यञ्जन सन्धिमा घोषीभवन र लोप सन्धि उल्लेख गरिएको छ (यादव र रेग्मी, २०५९, पृ.१७५-१८०) । विशुद्ध रूपविज्ञानको अध्ययन गर्दा भने लोप, आगम, आदेश, स्वरसङ्गति, अल्पप्राणीभवन, द्विस्वरीभवन, लादिविभक्ति समीभवन र प्रकृतिभावलाई नेपाली सन्धि प्रक्रिया मानिएको देखिन्छ (न्यौपाने र न्यौपाने, २०६३, पृ.१७१-१७२) । यसबाट रूप वैज्ञानिकहरू र आधुनिक भाषावैज्ञानिकहरू रूपध्वनिका पक्षमा देखिन्छन् भने परम्परावादी व्याकरणकारहरू सन्धि नियमका पक्षमा रहेका देखिन्छन् ।

माथिको छलफलबाट संस्कृत भाषामा स्वर, व्यञ्जन र विसर्ग गरेर सन्धि नियम तीन प्रकारका छन् भन्ने बुझिन्छ । यस्तै ध्वनि परिवर्तनका विभिन्न प्रक्रियाहरू पनि छन्, जुन लोप, आगम, आदेश, समीभवन आदि रहेका छन् । नेपाली भाषामा सन्धि नियम पनि छन् तर तिनका खास प्रक्रिया र नामबारे नेपाली व्याकरणकारहरू र भाषाविद्हरू अझै अन्योलमा रहेका छन् भन्ने देखाउँछ । सन्धिको मुख्य वर्गीकरणमा प्रायः आन्तरिक र बाह्य सन्धि भने पनि उपवर्गीकरणमा कुन सन्धि नियम हुन् अनि कुन ध्वनिपरिवर्तनका प्रक्रिया हुन् भन्नेबारे अस्पष्टता कायमै रहेको देखिन्छ (उपाध्याय, २०७२, पृ.१०६) । यही अन्योलताका बिच पनि सन्धि नियमलाई नभई केवल ध्वनि परिवर्तन प्रक्रियाहरूलाई अछामी भाषाका रूपध्वनि प्रक्रियाका रूपमा विवेचना गर्ने प्रयास गरिएको छ । अछामी भाषामा रूपध्वनि प्रक्रिया के कसरी हुन्छ भन्ने कुरा उदाहरणसहित आवश्यक ठाउँमा वर्णनात्मक अध्ययन गरिएको छ । त्यसका लागि आगम, लोप, समीभवन, विषमीभवन, विपर्यास, नासिकीभवन, अल्पप्राणीभवन, महाप्राणीभवन, घोषीभवन, अघोषीभवन, ह्रस्वीभवन, दीर्घीभवन, लकारीभवन, उकारीभवन, डकारीभवन, इकारीभवन र सङ्क्षेपीकरण वा कर्तन प्रक्रिया जस्ता शीर्षकमा सैद्धान्तिक र तिनको प्रयोगिक पक्षबारे आवश्यकतानुसार उदाहरण, वर्णन र विश्लेषण गरिएको छ ।

आगम

शब्दको उच्चारण हुँदा कुनै रूपध्वनि थपिने प्रक्रिया आगम हो । आगम स्वर र व्यञ्जन दुवैको हुन्छ । आगम हुने रूपध्वनि स्वर भएमा स्वरागम र व्यञ्जन भएमा व्यञ्जनागम हुन्छ । यस दृष्टिले स्वरागम र व्यञ्जनागम गरी आगम दुई किसिमको हुन्छ ।

(क) स्वरागम : आगम हुने रूपध्वनि शब्दका आदि, मध्य र अन्त्यमध्ये कुनै एक ठाउँमा आएर उच्चरित भएको हुन्छ । त्यसकारण स्वरागमलाई आदि स्वरागम, मध्य स्वरागम र अन्त्य स्वरागम गरी तीन प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

(अ) आदि स्वरागम : शब्दका सुरुमा स्वर ध्वनि थपिनुलाई आदि स्वरागम भनिन्छ । यहाँ पहिले अछामी भाषाको उदाहरण दिइएको छ । अछामी भाषाको लेखन सबैतिर ह्रस्व मात्रै गरिएको छ र त्यसपछि नेपाली भाषामा त्यसको अर्थ दिइएको छ । तिनका बिच (>) सङ्केत दिइएको छ, जस्तै : भिन> भन, सिल्लक> श्लोक, पियाँलो> पहुँलो, फयल > फेल, किमडो> कमेरो, सुइना> स्वप्न आदि ।

(आ) मध्य स्वरागम : शब्दका बिचमा स्वर ध्वनि थपिनुलाई मध्य स्वरागम भनिन्छ, जस्तै : फिकरि> फिक्री, असरुपि> असर्फी, अनिउनो > अनिदो, कुरिकुच्चो > कुर्कुच्चो, गिदडो> गिद्रो आदि ।

(इ) अन्त्य स्वरागम : शब्दको अन्त्यमा स्वर ध्वनि थपिनुलाई अन्त्य स्वरागम भनिन्छ । जस्तै : उपाइँसो> उपियाँ, कन्चिपडा> कन्चट, कुटिपिसि> कुटिपिस, गालिउरे> गालिम, पडिमा> पर्म आदि ।

(ख) व्यञ्जनागम : शब्दको उच्चारणमा व्यञ्जन ध्वनिको आगम हुनुलाई व्यञ्जनागम भनिन्छ । व्यञ्जन आगम पनि शब्दको आदि, मध्य र अन्त्य गरी तीनओटै तरिकाले भएको हुन्छ ।

(अ) आदि व्यञ्जनागम : शब्दको सुरुमा व्यञ्जन ध्वनि थपिएर उच्चरित हुनुलाई आदि व्यञ्जनागम भनिन्छ । अछामी भाषामा शब्दको सुरुमा व्यञ्जन ध्वनि आगम भएर उच्चरित भएको पाइँदैन ।

(आ) मध्य व्यञ्जनागम : शब्दका बिचमा व्यञ्जन ध्वनि थपिएर उच्चरित हुनुलाई मध्य व्यञ्जनागम भनिन्छ । जस्तै: किर्मिलो> कमिलो, गछ्याउनु> गाँस्नु, थेप्ले> थेवे, नक्थडो> नाथ्रो, जुतारो> जाँतो (उपाध्याय, २०७२, पृ.१०६-१०७) ।

(इ) अन्त्य व्यञ्जनागम : शब्दको अन्त्यमा व्यञ्जन ध्वनि थपिएर उच्चरित हुनुलाई अन्त्य व्यञ्जनागम भनिन्छ । अछामी भाषामा यस्तो उदाहरण फेला पार्न सकिएको छैन ।

लोप

शब्दमा रहेका ध्वनिहरूमध्ये कुनै रूप वा ध्वनि हराउनु, नासिनु वा विलाउनुलाई नै लोप भनिन्छ । पाणिनीय अष्टाध्यायी (सन् २००५) मा ध्वनि नदेखिनुलाई लोप भनिएको पाइन्छ (आदर्शनम् लोपः १।१।६०।) । लोप हुने ध्वनि स्वर भएमा स्वर लोप तथा व्यञ्जन भएमा व्यञ्जन लोप हुन्छ । यसकारण लोप भएर उच्चरित हुने ध्वनिलाई स्वर लोप र व्यञ्जन लोप गरी दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

(क) स्वर लोप : शब्दमा स्वर ध्वनिको लोप भएर उच्चरित हुनुलाई स्वर लोप भनिन्छ । यसलाई पनि आदि स्वर ध्वनि लोप, मध्य स्वर ध्वनि लोप तथा अन्त्य स्वर ध्वनि लोप गरी तीन प्रकारमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ ।

(अ) आदि स्वर लोप : शब्दको सुरुको स्वर ध्वनि हराउनुलाई आदि स्वर ध्वनि लोप भनिन्छ । शब्दको बिच वा अन्त्यमा आघात छ भने आदि स्वर ध्वनि लोप हुन्छ । जस्तै : नाज> अनाज, ब्वारि> ब्वहारी, साईँ> गोसाईँ ।

(आ) मध्य स्वर लोप : शब्दका बिचको स्वर ध्वनि हराउनुलाई मध्य स्वर ध्वनि लोप भनिन्छ । शब्दको सुरु वा अन्त्य भागमा आघात छ भने मध्य स्वर ध्वनि लोप हुन जान्छ । जस्तै : दाब्लो> दाबिलो, पतपख> पखिपखि, अडौँठि> अडगुठी, दाद > दरिद्र ।

(इ) अन्त्य स्वर लोप : शब्दको अन्त्य स्वर ध्वनि हराउनुलाई अन्त्य स्वर ध्वनि लोप भनिन्छ । शब्दको सुरु वा विचमा आघात हुँदा अन्त्य स्वर ध्वनि लोप हुन जान्छ । जस्तै : नउ > नुवाखी, निन > निद्रा, पुनि > पूर्णिमा, पन > पनि, प > पो, आपि > आफैँ ।

(ख) व्यञ्जन लोप : शब्दमा व्यञ्जन ध्वनिको लोप भएर उच्चरित हुनुलाई व्यञ्जन लोप भनिन्छ । यसलाई पनि आदि व्यञ्जन ध्वनि लोप, मध्य व्यञ्जन ध्वनि लोप तथा अन्त्य व्यञ्जन ध्वनि लोप गरी तीन प्रकारमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ ।

(अ) आदि व्यञ्जन लोप : शब्दको सुरुको व्यञ्जन ध्वनि हराउनुलाई आदि व्यञ्जन लोप भनिन्छ । शब्दको विच वा अन्त्यमा आघात छ भने आदि व्यञ्जन लोप हुन्छ । जस्तै : साईँ > गोसाईँ ।

(आ) मध्य व्यञ्जन लोप : शब्दका विचको व्यञ्जन ध्वनि हराउनुलाई मध्य व्यञ्जन लोप भनिन्छ । शब्दको सुरु वा अन्त्य भागमा आघात छ भने मध्य व्यञ्जन लोप हुन जान्छ । जस्तै : पाख > प्वाँख, पतपख > पखिपखि, पितामर > पिताम्बर, पेलम्पुर > पहेंलपुर, पेला > पहेंलो, पइरो > पहिरो, बइरो > बहिरो, बैना > बहिनी, अडौठी > अडगुठी, दादु > दरिद, सुकवार > शुक्रवार, खुसानी > खुसानी ।

(इ) अन्त्य व्यञ्जन लोप : शब्दको अन्त्य व्यञ्जन ध्वनि हराउनुलाई अन्त्य व्यञ्जन लोप भनिन्छ । शब्दको सुरु वा विचमा आघात हुँदा अन्त्य व्यञ्जन लोप हुन जान्छ । जस्तै : उपरसेट > ओभर सियर, टेपिकाट > टेपरेकर्डर ।

समीभवन

कुनै ध्वनि अर्को ध्वनिका प्रभावमा आएर उस्तै वा उही बन्ने प्रक्रियालाई समीभवन भनिन्छ (गिरी, २०६५, ५०) । जस्तै बिल्लो < बिरालो > बिडाल, । यसमा बिडालको पछिल्लो 'ल्' ले अघिल्लो 'ड्' ध्वनि 'ल्' ध्वनिमा परिवर्तन हुन गएकोले यहाँ 'ल्' भई समीभवन भएको छ । यसलाई परम्परागत व्याकरणमा परसवर्ण भनिएको पाइन्छ । समीभवनलाई गिरीले चारभेद र तिनका क्रमशः तीन र दुई दुई भेद देखाएका छन् । अछामी भाषाका उक्त विशेषताहरू यसप्रकार छन् :

(क) पहिलो किसिम : यस्तो समीभवनलाई प्रगत समीभवन, परागत समीभवन र पारस्परिक समीभवन गरी तीन प्रकारमा विभाजन गरेर हेर्न गरिन्छ :

(अ) प्रगत समीभवन : पछिल्लो ध्वनि अघिल्लो ध्वनिका प्रभावमा आई अघिल्लो जस्तै बन्ने प्रक्रिया प्रगत समीभवन हो । जस्तै : भित्रको अछामी भाषामा 'भित्त' उच्चारण हुन्छ । यहाँ 'भित्+र+अ ध्वनिहरूमध्ये पछिल्लो 'र्' ध्वनि अघिल्लो 'त्' ध्वनिको प्रभावमा आई सोहीसरह हुन गएको छ । त्यसैले यसमा प्रगत समीभवन भएको छ । यस्तै कन्नो < कन्डो, अक्को < अर्को, भन्नु < भर्नु, कुल्लनु < कुर्लनु, बकिन्नो < बकेर्नो, बिल्लो < बिरालो, बस्स < वर्ष, गन्न < गन्ध, कित्तो < किथो, टोटो < टोड्को, निन < निन्द्रा, आम < आँप शब्दमा पनि प्रगत समीभवन भएको छ । प्रगत समीभवन हुँदा स्वर व्यञ्जनको कतै लोप, कतै आगमको प्रक्रिया पनि माथिका उदाहरणमा भएको पाइन्छ ।

(आ) परागत समीभवन : अघिल्लो ध्वनि पछिल्ला ध्वनिका प्रभावमा आई पछिल्लो जस्तै बन्ने प्रक्रिया परागत समीभवन हो । जस्तै : इमिलो < अमिलो शब्दमा रहेको विचको 'इ' को प्रभावमा आई अघिल्लो 'अ' पनि अछामीमा 'इ' भएको पाइन्छ । यस्तै इमिनु < उभिनु, ऐठिमी < अष्टमी, टामाटोर < टमाटर आदि परागत समीभवनका उदाहरणहरू हुन् ।

(इ) पारस्परिक समीभवन : निकटवर्ती कुनै दुई ध्वनि परम्पर प्रभावबाट अर्कै वा तेस्रो ध्वनिमा परिवर्तन हुने प्रक्रिया पारस्परिक समीभवन हो । जस्तै : संस्कृतको गृहिणी (गृह्णहृण्) बाट अछामी भाषामा घरिना (घर्अर्इन्आ) भएको छ । यहाँ 'ग्' को 'घ्', 'ऋ' को 'र्' 'ह्' र 'इ' को लोप तथा 'ण्' र 'ई' को 'आ' भएको छ । यसमा एक ठाउँमा ध्वनिहरू एक आपसमा साटिएर लोप, आगम भएका छन् भने अर्को ठाउँमा साटिएर समीभवन हुने काम भएको छ । यसमा स्वर र व्यञ्जन ध्वनिको संलग्नता रहेको पाउन

सकिन्छ। यस्तै गुनो< लङ्गुर, गालिउरो< गालिम, जुतारो< जाँतो, फिल्को< फिलिङ्गो, पिल्ले< पित्तलको, जोइसी< ज्योतिषी, जउँडो< जुम्नो, नउँ< नुवाखी आदि पारस्परिक समीभवनका उदाहरण हुन्।

दोस्रो प्रकार : समीभवनलाई पूर्ण समीभवन र आंशिक समीभवनका रूपमा पनि विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ :

(क) **पूर्ण समीभवन :** समीभूत ध्वनिहरू उच्चारण स्थान, प्रयत्न, प्रणत्व र घोषत्वमा एउटै बन्दछन्। जस्तै : भित्त< भित्र, यहाँ 'र्' वर्ण पूर्ण रूपमा 'त्' भएको छ। त्यसैले यो पूर्ण समीभवनको उदाहरण बनेको छ। यस्तै टोटो< टोड्को, कन्नो< कन्डो आदि।

(ख) **आंशिक समीभवन :** आंशिक समीभवनमा उच्चारण स्थान, प्रयत्न, प्राणत्व र घोषत्वमध्ये केही वा एउटा स्थितिमा मात्र समीभवन भएको हुन्छ। जस्तै : नडाडा< नगारा यहाँ 'ग्' ध्वनि 'न्' नभई 'ङ्' बनेको छ। यो उच्चारण स्थानबाहेक प्रयत्न, प्रणत्व र घोषत्वमा समान वर्ण 'न्' को समीभवन भएको छ। यस्तै नावि < नाभी, बाँनर< बाँदर, भोटो< भोता, बुदवार< बुधवार, आदि < आधी, बाँन< बाँध, बाग< बाघ, रुगा< रुघा, बाँजो< बाँभो आदिमा आंशिक समीभवन भएको पाउन सकिन्छ।

तेस्रो प्रकार : निकटता र दूरताका दृष्टिले समीभवनलाई दुई प्रकारमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ :

(क) **निकटवर्ती समीभवन :** सँगै वा नजिक रहेका वर्णहरू एक अर्काका प्रभावमा आई उस्तै वा उही बन्ने प्रक्रियालाई निकटवर्ती समीभवन भनिन्छ। जस्तै : गन्न< गन्ध, यहाँ 'ध्' वर्ण 'न्' को प्रभावमा आई पुरै 'न' भएको छ। यस्तै कुल्लनु< कुर्लनु, बकिन्नो< बर्केनो, विल्लो< बिरालो, बस्स < वर्ष, बस्सबस्सै< बर्सबर्सै, कित्थो < किथो जस्ता शब्दलाई निकटवर्ती समीभवनका उदाहरण मान्न सकिन्छ।

(ख) **दूरवर्ती समीभवन :** टाढा रहेका वा नटाँसिएका ध्वनिहरूमा हुने समीभवनलाई दूरवर्ती समीभवन भनिन्छ। जस्तै : पन < पनि, यहाँ 'अ' स्वरले 'इ' स्वरलाई 'अ' मा समीभवन गराएको छ। यस्तै प< पो, पोथो < पोथो, कुटिपिसि< कुटपिस, खाडल< खाल्डो, खादडो< खाद्रो, गिदडो< गुदी, गुलुव < बल्व, चडिमाडो< चरिम्लो, चाहा< चिया, चाहादानि < चियादादी, चिमडो < चमेरो, चुफि< टुप्पी जस्ता शब्दमा भएका परिवर्तनहरू दूरवर्ती समीभवनका उदाहरण हुन्।

विषमीभवन

विषमीभवन समीभवनको विपरीत प्रक्रिया हो। कुनै शब्दमा रहेका दुई उस्तै वा एकै किसिमका ध्वनिहरूमध्ये कुनै एक अर्को समान ध्वनिबाट प्रभावित भएर भिन्न हुनुलाई विषमीभवन भनिन्छ। विषमीभवनलाई पनि प्रगत र परागत विषमीभवन गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरिएको पाइन्छ।

(अ) **प्रगत विषमीभवन :** समान ध्वनिमध्ये पहिलो ध्वनि यथावत् रही दोस्रो ध्वनि परिवर्तन हुनुलाई प्रगत विषमीभवन भनिन्छ। यसलाई तिवारी (२००१) ले पुरोगामी विषमीभवन भनेका छन्। जस्तै : काक < काग, यहाँ दुई समान ध्वनि 'क' मध्ये पहिलो यथावत् रही दोस्रो ध्वनि परिवर्तन भएको हुनाले यसलाई प्रगत विषमीभवन भनिन्छ।

(आ) **परागत विषमीभवन :** दुई विषम ध्वनिमध्ये पछिल्लो जस्ताको तस्तै रही अगिल्लो ध्वनि परिवर्तन हुनुलाई परागत विषमीभवन भनिन्छ। यसलाई तिवारी (२००१) ले पश्चगामी विषमीभवन भनेका छन्। जस्तै : घरिना< गृहिणी, इमिलो < अमिलो, इमिनु< उभिनु, ऐठिमी< अष्टमी, जुतारो < जाँतो, लम्बर< लम्बर आदि। यहाँ पछिल्लो ध्वनि यथावत् रही अघिल्लो ध्वनिमा परिवर्तन भएको देखिन्छ।

विपर्यास

शब्दमा रहेका कुनै दुई स्वर वा व्यञ्जन ध्वनिले ठाउँ साटासाट गर्ने प्रक्रियालाई विपर्यास भनिन्छ। कहिले काहीं शब्दांशको पनि विपर्यास हुने कुरा तिवारी (२००१)ले उल्लेख गरेका छन्। यस दृष्टिले विपर्यास रूप पक्षको नजिक देखिन्छ। विपर्यास नजिकका ध्वनिमा भए निकटवर्ती र टाढाको भए दूरवर्ती जस्ता अनेक भेद पाइए तापनि यहाँ तिनको समग्र रूपमा चर्चा गरिएको छ। जस्तै : अल्की< अग्ली, अल्सी< अल्ली, फुर्सो< फुस्रो, दोर्सो < दोस्रो, गडुल< गरुड, धिर्ज< धैर्य, निक्लो < निस्तो,

नितोल्लु < निचोर्नु, नितोल्लिनु < निचोरिनु, पुल्लि < पुतली, फटिङ्लो < फट्याङ्गो, खचो < खसो, हदेलो < हलेदो, जुतारो < जाँतो, बसात < बतास आदि । यहाँ दिइएका उदाहरणमा ध्वनिहरू ठाउँ साटासाट गरेर परिवर्तन भएका हुनाले यिनमा ध्वनि विपर्यास भएको देखिन्छ ।

नासिकीभवन

मुखे ध्वनि नाके ध्वनिमा परिवर्तन हुनुलाई नासिकीभवन भनिन्छ । यसमा अननुनासिक ध्वनि नासिकीभूत अथवा अनुनासिक ध्वनिमा बदलिन्छ । जस्तै : चाँनि < चाँदी, वामन < बाउन, मनुरो < मधुरो, मनेस < मधेस, निन < निद्रा, राँडो < राँगो, सान < साँध, सिउन < सिउँदो, सिनुर < सिन्दुर, अन्यारो < अँध्यारो, अनिनो < अनिदो आदि शब्दमा शब्दको आदि, मध्य र अन्त्यमा नासिकीभवन भएको पाइन्छ ।

अल्पप्राणीभवन

महाप्राण ध्वनि (ख, छ, ठ, थ, फ, घ, भ, ढ, ध, भ, स, ह) अल्पप्राण ध्वनि (क, च, ट, त, प, ग, ज, ड, द, ब, ङ, न, म, य, र, ल, व) मा परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई अल्पप्राणीभवन भनिन्छ । जस्तै : अँज < अँभ, आदा < आधा, आन्द्रो < आन्ध्रो, आपि < आफैँ, आपु < आफु, अर्गालो < अर्घेलो, अन्यारो < अँध्यारो, कनेटो < करेसो, कान < काँध, मनेस < मधेस, मनुरो < मधुरो, बुदवार < बुधवार, बाग < बाघ, वान < बाँध, नाबि < नाभी, आदि < आधी, आदा < आधा, जन < भैँ, गन्न < गन्ध आदि शब्दमा महाप्राण ध्वनिहरू अल्पप्राण ध्वनिमा परिवर्तन भएका छन् ।

महाप्राणीभवन

अल्पप्राण ध्वनि (क, च, ट, त, प, ग, ज, ड, द, ब, ङ, न, म, य, र, ल, व) महाप्राण ध्वनि (ख, छ, ठ, थ, फ, घ, भ, ढ, ध, भ, स, ह) मा परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई महाप्राणीभवन भनिन्छ । जस्तै : ओर्धनु < ओर्दिनु, कैथो < कस्तो, चुफि < टुप्पी, धेम्नु < देख्नु, भउतै < बहुतै, चाह < चिया, वउजु < भाउजु आदि शब्दमा अल्पप्राण ध्वनि महाप्राण ध्वनिमा परिवर्तन भएका छन् ।

घोषीभवन

अघोष ध्वनि (क, च, ट, त, प, ख, छ, ठ, थ, फ, स) घोष ध्वनि (ग, ज, ड, द, ब, घ, भ, ङ, ध, भ, ङ, न, म, य, र, ल, व, ह) मा परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई घोषीभवन भनिन्छ । जस्तै : गिद < गीत, पदेडो < पतेरो, अज्याल < अचेल, कमेच < कमेज आदि उदाहरणमा अघोष ध्वनि घोष ध्वनिमा परिवर्तन भएका छन् ।

अघोषीभवन

घोष ध्वनि (ग, ज, ड, द, ब, घ, भ, ङ, ध, भ, ङ, न, म, य, र, ल, व, ह) अघोष ध्वनि (क, च, ट, त, प, ख, छ, ठ, थ, फ, स) मा परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई अघोषीभवन भनिन्छ । जस्तै : सप्यै < सवै, प्याउनु < ब्याउनु, टोटो < टोडको, अरिखाल < अरिङ्गाल आदिमा घोष ध्वनि अघोष ध्वनिमा परिवर्तन भएका छन् ।

ह्रस्वीभवन

शब्दमा कुनै स्वर ध्वनि दीर्घबाट ह्रस्वमा परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई ह्रस्वीभवन भनिन्छ । यस्तो प्रक्रिया शब्दको आदि, मध्य र अन्त्यमध्ये कुनै एक वा दुईमा भएको पाइन्छ । जस्तै : अगास < आकाश, बगस < बाकस, भिट < भेट, मन्छे < मान्छे, रुमा < रौँ, प < पो, निन < निन्द्रा, पछुडि < पछुयौरी, बनका < बाँदर, भदु < भदा आदिमा दीर्घ स्वरवर्णहरू ह्रस्वमा परिवर्तन भएका छन् ।

दीर्घीभवन

शब्दमा कुनै ध्वनि ह्रस्वबाट दीर्घमा परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई दीर्घीभवन भनिन्छ । दीर्घीभवनलाई परम्परागत व्याकरणमा वृद्धि र दीर्घ सन्धिको नामले चिनाइएको पाइन्छ । दीर्घीभवन शब्दको आदि, मध्य र अन्त्यमध्ये कुनै एक वा दुवैमा भएको पाउन सकिन्छ । जस्तै : ऐठिमि < अष्टमी, नौकर < नोकर, पछे

< पछि, पडिमा< पर्म, पौचनु< पुगनु, भौतै< बहुतै, मोर < मयुर, हाड< हड्डी आदि शब्दमा दीर्घाभवन भएको पाइन्छ ।

लकारीभवन

मानक नेपाली भाषामा प्रचलित 'र्' कारयुक्त ध्वनिका ठाउँमा अछामी नेपालीमा 'ल्' कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । पाणिनीय व्याकरणमा 'रस्य लत्वम्' 'र्' कारका ठाउँमा 'ल्' कारको प्रयोग हुन्छ भनिएको छ । यो प्राकृत व्याकरणको विशेषता हो जुन अछामी नेपालीमा अझै विद्यमान रहेको छ । यो अछामी नेपालीको विशेषता हो । लकारीभवनका केही उदाहरणहरू, जस्तै : कुल्लनु< कुर्लनु, केला< केरा, (सं.कदली), कला< केराउ, चल्लो < चरो, बाँसुलि < बाँसुरी, फटिङ्लो< फट्याङ्गो, दलिद्र< दरिद्र, हदेलो < हलेदो आदि शब्दमा रकारको लकार भएको पाइन्छ ।

उकारीभवन

केही शब्दमा अरू ध्वनिको लोप भएर 'उ' को आगमन वा अरू ध्वनिको लोप हुने तर 'उ' यथावत् रहेर 'उ'कार मात्र शेष रहेको पाइन्छ । यसरी अन्य ध्वनिको लोप भएर उकारको प्रयोग हुनुलाई यहाँ उकारीभवन भनिएको छ । उकारीभवनका उदाहरणहरू, जस्तै : सउँबार< सोमबार, सउरा< ससुरा, साउँ< सामा, सिरुँला/सिरुला< सिरम्ला, हाउँबाग< हुँचिल, हाउडो < हुस्सु, कउँलो < कमलो, जाउन< जोडन, निउतो < निम्तो, निउति< निम्ति आदि शब्दमा अन्य ध्वनिका ठाउँमा 'उ' को आगमन भएको हुनाले उकारीभवन भएको देख्न सकिन्छ ।

डकारीभवन

अछामी नेपालीमा 'ड' को प्रयोग अत्यधिक मात्रामा भएको पाइन्छ । विशेष गरी 'र्' ध्वनिका ठाउँमा 'ड' ध्वनिको प्रयोग हुनुलाई डकारीभवन भनिएको छ । जहाँ मानक नेपालीमा 'ड' को प्रयोग हुन्छ त्यहाँ अछामी भाषामा पनि 'ड' नै पाइन्छ । जस्तै : डाँडो, डाडु, पण्डित, खण्ड, मुण्ड, डमरु आदि शब्दमा अछामी भाषा र नेपालीमा भिन्न रूप पाइँदैनन् । यिनमा एकरूपता पाइन्छ । नेपालीको 'र्' का ठाउँमा भने अछामीमा 'ड' को प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्तो प्रयोगलाई अछामी भाषाको मौलिक विशेषताका रूपमा लिन सकिन्छ । जस्तै : बहड< बहर, राम्डो < राम्रो, चाम्डो < चाम्रो, बगड< बगर, नाडि < नारी, दमाड< दमार, नगाडा< नगारा, पडेलो < परेलो, किडो< कियो, घोडल< घोरल, चओड< चओर, चडिवाग< चरीवाघ, चडिमाडो < चरिम्ली, चडो < चरो, चाखुडो < चाखुरो, चिउडा< चिउरा, चिमडो < चमेरो, भाडो < भारा, भिमडो < भिमरो, तन्नेडि < तन्नेरी, गरा < गडा आदि शब्दमा 'र'कारका ठाउँमा 'ड'कार भएको पाइन्छ ।

इकारीभवन

अछामी भाषामा शब्दका बिच र अन्तमा आउने 'ह' लोप भई कतै शून्यरूप त कतै 'इ' को आगमन हुनुलाई इकारीभवन भनिएको छ । यस्तै प्रायः शब्दका बिचको 'स्' ध्वनिको लोप भई त्यसका ठाउँमा 'इ' को आगमन भएको पाइन्छ । यस्तो प्रक्रियालाई पनि इकारीभवनमा समेटिएको छ । यो आगमनकै प्रक्रिया भए तापनि विशेष रूपध्वनिसँग सम्बन्धित प्रक्रिया भएको हुनाले सामान्य आगमन मात्र नभई विशेष अवस्थाको आगमनका रूपमा लिन सकिन्छ । 'ह' र 'स्' का ठाउँमा 'इ' भएका केही उदाहरणहरू यसप्रकार छन्, जस्तै : काई < कहीं, कुइनो < कुहिनो, काँ< कहाँ, उइ < उही, अइल< अहिले, कइल< कहिले, मइमा< महिमा, बइरो < बहरो, पइरो < पहरो, कइल< कहिले, चाइने< चाहिने आदि तथा अइति< अस्ति, सइनो < सिस्नो, लइनो < लिस्नो, खाइटो < खास्टो, जइको < जस्को, त्यइको < त्यसको, उइको < उसको, जइको < जसको, कइको< कसको आदि शब्दमा 'ह' र 'स्' का ठाउँमा 'इ' भएका हुनाले यस्तो प्रक्रियालाई इकारीभवनका रूपमा लिन सकिन्छ ।

उपर्युक्त अछामी भाषाका शब्दमा 'ह' र 'स्' ध्वनिका ठाउँमा 'इ' उच्चरित भएको हुनाले यस्तो प्रक्रियालाई इकारीभवनको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । 'ह' ध्वनि अतिसङ्घर्षी भएकाले उच्चारणगत सरलताका लागि यसको लोप भई 'इ' को उच्चारण भएको देखिन्छ । नेपाली भाषामा प्रचलित कतिपय शब्दमा पाइने 'ह' ध्वनि अछामी भाषामा उच्चारण भएको पाइँदैन । त्यसका ठाउँमा स्वर ध्वनिले काम चलाइएको छ, जस्तो- चाहिने, कहिले, पहिले यही शब्दमा 'ह' लोप भई /चाइने, कइले, पइले, यइ/ जस्ता रूप उच्चारण भएका पाइन्छन् । 'ह' ध्वनि अतिसङ्घर्षी भएकाले उच्चारणगत सरलताका लागि अन्य ध्वनि चयन गरिएको हुन सक्छ तर 'गर्नु' क्रियाका ठाउँमा 'हन्नु' क्रियाको प्रयोगले के 'गर्' भन्दा 'हर्' उच्चारणका दृष्टिले सरल प्रयोग हो त ? भन्ने प्रश्न उब्जिन सक्छ तर अछामी मातृभाषी समाजलाई ख्याल गर्ने हो भने त्यस्तो लाग्दैन । अछामी जन जीवनमा 'गर्' क्रियाको अर्थ 'यौन क्रियासँग लगेर अर्थ्याइन्छ । वास्तवमा 'गर्' क्रियाले नेपाली भाषामा 'कुनै कार्य सम्पन्न गर्नु' भन्ने अर्थ दिए पनि अछामी भाषामा 'यौन कार्य गर्नु' भन्ने अर्थमा रुढ भई व्यवहार भइरहेकाले 'गर्नु' क्रियाको साटो 'हन्नु' क्रिया पदको प्रयोग भएको तथ्य अधि सार्न सकिन्छ । त्यसैले 'हन्नु' क्रिया सरलताका लागि नभई अश्लीलताबाट बच्नका लागि चयन गरिएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । अछामी भाषामा 'इ' ध्वनि प्रयोग भएका ठाउँमा नेपाली भाषामा 'ह' र 'स्' ध्वनिको प्रयोग भएका कारण यी ध्वनियुक्त शब्दले आफ्नो स्वतन्त्र पहिचान बनाएको देखिन्छ ।

सङ्क्षेपीकरण वा कर्तन प्रक्रिया

शब्दको कुनै अंश लोप भएर आधा अंशले त्यही शब्दको अर्थबोध गराउनुलाई सङ्क्षेपीकरण वा कर्तन प्रक्रिया भनिन्छ । अछामी भाषामा निम्नलिखित शब्दमा सङ्क्षेपीकरण वा कर्तन प्रक्रिया भएको पाउन सकिन्छ । जस्तै : साइँ < गोसाइँ, साये< साहेब, भेरि < भिरमौरी, लाटे < लाटोकोसेरो, पाति < तितेपाती, मैना < मैनाचरी (उपाध्याय, २०७२, पृ.१०७-११८) आदि सङ्क्षेपीकरण वा कर्तन प्रक्रियाका उदाहरण हुन् ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत लेख 'अछामी भाषामा पाइने रूपध्वनि प्रक्रिया' पहिल्याउने उद्देश्य र 'अछामी भाषामा पाइने रूपध्वनिहरू कसरी परिवर्तन भएका छन्' भन्ने कुरालाई प्रमुख समस्या मानी तयार पारिएको छ । गुणात्मक ढाँचामा संरचित यस लेखमा रूपध्वनि प्रक्रियालाई सैद्धान्तिक पर्याधार बनाइएको छ । सैद्धान्तिक रूपमा सबै भाषा समान हुन्छन् । भाषाका रूप वा ध्वनिमा परिवर्तन भइ नै रहन्छ । भाषाका रूपध्वनिको परिवर्तनका अनेक कारण हुन सक्दछन् । अछामी भाषामा संस्कृत भाषाको 'कदली' बाट 'केला' र 'हरिद्रा' बाट अपभ्रंश भई 'हदेलो' बनेको छ भने नेपालीमा 'केरा' र 'हलेदो' बनेको छ । यी दुई शब्दलाई मात्र हेर्दा अछामी भाषा र नेपालीमा एकआपसमा रूपध्वनि परिवर्तन भएका नभई संस्कृत भाषाबाट अपभ्रंश हुँदै भिन्न भिन्न रूप बनेका छन् भने केही शब्दमा अछामी भाषाबाट नेपाली भाषा निर्माण हुँदै गर्दा रूपध्वनि परिवर्तन भएको पाइयो ।

ध्वनिहरू परिवर्तनका विभिन्न कारणबाट हेर्दा अछामी भाषाका ध्वनिहरू परिवर्तन भएको पाइयो । जस्तै : स्वर आगम : भिन>भन, सुइना>सपना, कुरिकुच्चो>कुर्कुच्चो, फिकिरि>फिक्री, उपाइँसो >उपियाँ, कन्चिण्डा>कन्चट, व्यञ्जन आगम : किर्मिलो>कमिलो, थेप्ले>थेवे, लोप (स्वर तथा व्यञ्जन) नाज>अनाज, पन>पनि, समीभवन : बकिन्नो>बकेर्नो, अक्को>अर्को, विषमीभवन : लम्बर >नम्बर, विपर्यास : गडुलगरुड, अल्सि>अल्छी, नासिकीभवन : राँडो>राँगो, सान>साँध, अल्पप्राणीभवन : नावि >नाभी, महाप्राणीभवन : धेक्नु >देख्नु, चुफि >टुप्पी, घोषीभवन : गिद >गीत, पदेडो>पतेरो, अघोषीभवन : सपै >सबै, अरिखाल>अरिङ्गाल, लकारीभवन : चल्लो>चरो, दलिद्र >दरिद्र, केला>केरा, उकारीभवन : कउँलो>कमलो, सउँबार >सोमबार, डकारीभवन : घोडल >घोरल, चाम्डो>चाम्रो,

इकारीभवन : मइमा> महिमा, बइरो>बहिरो (ह लोप भएर) उइको>उसको, कइको>कसको (स् लोप भएर), कर्तन प्रक्रिया : लाटे>लाटोकोसेरो, भेरि>भिरमौरी, का >काका, दि >दिदी जस्ता ध्वनि परिवर्तनका कारणका दृष्टिले हेर्दा अछामी भाषाकाशब्द संरचनाले आफ्नै मौलिकता ग्रहण गरेको देखियो । यस्तो मौलिका रूपका कारण अछामी मातृभाषी सिकारुहरूले नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा/डन्न (दण्ड), पाँडा (भुईँ), बड्डा (बुढा), बइकान/ बैकान (लोगने) रइवार/ रैवार (समाचार), तओ (तावा), तओड (तरुल), घराआ (घरका), हाउडो (हुस्सु), सुन्टाल्लो (सारौँ) हटेरु (हटारु), चिमडो (चमेरो), बिल्लो (विरालो), उपाइँसो (उपियाँ), नाज (अनाज), प (पो), नउँ (नुवाखी), हदेलो (हलेदो), केला (केरा), नाडि (नारी), यइको (यसको), लाटे (लाटोकोसेरो), पाति (तितेपाती)/ आदि कोष्ठकमा नदिइएका मातृभाषाका शब्दको अभिव्यक्ति गरेर नेपाली भाषामा मौलिकता थप्न सक्ने देखियो ।

यसरी अछामी भाषामा पाइने भिन्न रूप वा ध्वनिहरू मानक नेपालीबाट परिवर्तन भई बनेका नभई ती उसका आफ्नै मौलिक रूप वा ध्वनि हुन् । नेपाली भाषाको विकासचाहिँ अछामी भाषाबाट भएको हो भन्ने कुरा माथिका उदाहरणहरूबाट पुष्टि भएको छ । त्यसैले अछामी भाषाका रूपध्वनिहरू नेपाली भाषाबाट परिवर्तन भएर बनेका नभई ती अछामी भाषाका आफ्ना मौलिक विशेषता हुन् भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६८). *प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण*. (चौ.संस्क.). साभा प्रकाशन ।
 उपाध्याय, खगेन्द्रप्रसाद (२०६४). *अछामी भाषिकाको शब्दकोश निर्माण*. [अप्रकाशित स्नातकोत्तर एमएड शोधपत्र]. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
 उपाध्याय, खगेन्द्रप्रसाद (२०६६, असोज). अछामी भाषिका र जुम्ली भाषिकाका क्रियामूल शब्दको तुलनात्मक अध्ययन, *शब्द संयोजन* ६५. २४-३५ ।
 उपाध्याय, खगेन्द्रप्रसाद (२०७२). *अछामी भाषिका र नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन*. [अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध]. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
 गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०६३). *भाषाविज्ञान, भाषा र भाषिका*. एकता बुक्स ।
 घोडासैनी, खगेन्द्र (२०६९, माघ). अछामी भाषिका र यसका स्थानीय भेदहरू. *गरिमा* २६६, ९८-१०२ ।
 घोडासैनी, खगेन्द्र (२०७७). *अछामी गालीको अध्ययन*. (दो.संस्क.). सनलाइट प्रकाशन ।
 तिवारी, भोलानाथ (सन् २००९). *भाषाविज्ञान*. (सताइसौँ संस्क.). किताब महल ।
 न्यौपाने, टंकप्रसाद र दीपकप्रसाद न्यौपाने (२०६३). *रूपविज्ञान*. भुँडीपुराण प्रकाशन ।
 पाणिनीय अष्टाध्यायी सूत्रपाठ (सन् २००५). (सम्पा.) रमाशंकर मिश्रा. मोतीलाल बनारसी दास पोखरेल, बालकृष्ण (२०४३). *पाँचसय वर्ष*. (ते.संस्क.). साभा प्रकाशन ।
 पोखरेल, माधवप्रसाद (२०६४). *नेपाली ध्वनि विज्ञान र नेपालका भाषाको ध्वनि परिचय*. भुँडी पुराण प्रकाशन ।
 बन्धु, चूडामणि (२०५३). *भाषाविज्ञान* (सा.संस्क.). साभा प्रकाशन ।
 शर्मा, मोहनराज (२०६३). *शब्दरचना र वर्णविन्यास वाक्यत्व र अभिव्यक्ति*. नवीन प्रकाशन ।

लेखक

खगेन्द्र घोडासैनी, नेसंवि जनता विद्यापीठमा उपप्राध्यापक हुनुहुन्छ । उहाँले नेसंविबाट शास्त्री (नेपाली/ नव्यव्याकरण), त्रिविबाट नेपालीमा एमए/एमएड तथा भाषामा विद्यावारिधि गर्नुभएको छ । उहाँका अछामी गालीको अध्ययन (२०६७), कथाको रचनाविधान (२०७७), अछामि भासाको व्याकरण (२०७७), नबजेका धुनहरू (२०७७) गीत/कवितासङ्ग्रह र कोसेली (२०७७) संयुक्त गजलसङ्ग्रह जस्ता कृतिहरू प्रकाशित छन् । उहाँको रुचि, भाषा, साहित्य, लोकसाहित्य, दर्शनजस्ता विषयमा रहेको छ ।